

трипільська, культура Гумельниця, культура Лендель, полгарська, культура лійчастого посуду та ін. Світ скотарів репрезентувало населення середньостогівської культурно-історичної спільноти, нижньомихайлівської та рогачинської культур. Серед землеробських культур за тривалістю існування, рівнем розвитку, територією поширення, багатством матеріальної культури, особливо виділяється *трипільська культура*. Жодна з європейських землеробських культур не могла зрівнятися з нею ні за площею, ні темпами поширення.

Назва культури походить від низки енеолітичних пам'яток в околицях с. Трипільля під Києвом, відкритих В. Хвойкою наприкінці XIX ст. Витоки цієї культури вчені пов'язують із територією Південно-Східної Трансильванії та Румунської Молдови, де вона відома під назвою Кукутені. Звідси її подвійна назва – "Кукутені-Трипільля".

Трипільсько-кукутенська спільнота була пов'язана з ранньоземлеробськими цивілізаціями Балкано-Подунав'я, а через них – із Середземномор'ям і Близьким Сходом. У процесі поширення культури на східні території вона ввібрала елементи місцевих культур, що спричинило появу окремих локальних груп, специфіка яких простежується за археологічним матеріалом.

З'явившись на території України у V тис. до н. е., трипільці поступово освоїли великі простори від Дністра до Дніпра, просунувшись на Лівобережжя по лінії Переяслав-Хмельницький – Остер, а також опанували Північно-Західне Причорномор'я.

Трипільська культура проіснувала понад 1500 років (V – середина IV тис. до н. е.) і мала у своєму розвитку три етапи: ранній (А), середній (В), пізній (С), яким притаманна певна варіантність економіки та господарювання, соціальної організації. Так, за *раннього* періоду (перша половина V тис. до н. е.), коли відбувалось активне освоєння нових територій, трипільці жили невеликими общинами, які об'єднували 10–15 сімей. Про це свідчать компактні за площею (1–2 га) ранньотрипільські поселення, зазвичай розташовані на берегах річок і схилах долин. Виявлені на них переважно кам'яні, крем'яні, зрідка мідні знаряддя праці, речі побуту, прикраси наводять на думку про відносно примітивні способи ведення господарства, простоту побуту й соціально-

го життя мешканців таких поселень. Однак в одноманітності рис матеріальної культури трипільського населення цього періоду вже виділяється керамічний комплекс, який включав посуд високого гатунку, прикрашений врізним орнаментом, канелюрами, штампом, інкрустований білою фарбою тощо. Його виготовлення потребувало певного рівня знань, майстерності, засвідчувало початок процесу виокремлення керамічного виробництва в окрему галузь, що завершився за середнього етапу Трипільля.

У ранньому Трипільлі нижньою ланкою соціальної організації поставала мала (моногамна) сім'я, що вела окреме господарство. Група споріднених по жіночій (за матрилокального шлюбу) чи чоловічій (за патрилокального) лінії сімей утворювала родову общину. Повсякденні справи вирішували колективно. За екстремальних обставин функцію лідера виконував найавторитетніший член общини. Кілька общин, що проживали на одній території, об'єднувалися у плем'я. Вищий рівень етносоціальної консолідації ранніх трипільців учені кваліфікують як племінний із початковою стадією формування груп споріднених племен.

Розквіт трипільської культури припадає на *середній* період (друга половина V тис. до н. е.). У цей час ареал її поширення був найбільшим, кількість населення невпинно зростала (понад 400 тис. осіб), збільшилася площа поселень від 3–4 га до 10–50 га. Наприкінці цього періоду в Побужжі виникають такі поселення-гіганти, як Миропілля (200 га), Володимирівка (понад 100), Веселий Кут (150 га) та ін.

Більшість поселень розташовувалася на високих мисах та плато, що надавало певної переваги при їх обороні (Козаровичі, Маяки, Жванець-Щовб). Забудову поселень вели переважно кількома концентричними колами. Споруджували наземні дерев'яно-глиняні будинки площею 60–120 м², що мали по кілька окремих кімнат, у кожній із яких були піч і жертovníк. Будинки за своєю конструкцією могли бути як одно-, так і двоповерховими (тоді перший поверх використовували для господарських потреб).

Зміни, що простежувались у площі, плануванні, забудові поселень, житлово-господарських комплексів на середньому етапі свідчать про стабільність і піднесення господарства трипільців. Цьому сприяли вдосконалення кам'яних і крем'яних та поши-

рення мідних знарядь, а також використання тяглової сили (волів) для оранки землі. Вирощували більше рослин – півчасті пшениці, голозерний ячмінь, просо, бобові. Городнє землеробство змінилося масштабнішим польовим.

Успіхи сільськогосподарських галузей трипільців стимулювали розвиток мідної металургії, у якій поступово поширюється технологія складного литва (з'являються вироби нових типів: хрестоподібні сокири-тесла, пласкі тесла-долота, ножі-кинджали) й утвердження гончарного ремесла.

Сучасні експериментальні моделювання трипільського керамічного виробництва виявили складні технічні процеси виготовлення кераміки на всіх етапах – від видобутку спеціальної глини до виготовлення посуду за шаблонами, використання повільного гончарного кола, нанесення фарб на поверхню посуду, лощення поверхні, процеси сушіння та випалу в гончарних печах із дотриманням температури від 800 до 1200°C. Трипільський керамічний комплекс поділяється на кухонний, який могла виготовляти кожна сім'я в домашніх умовах, та столовий – посуд вищого ґатунку, виготовлений у спеціальних гончарних майстернях. Вражає як розмаїття форм (чаші, глечики, горщики, кубки, миски різного профілю, грушовидні посудини, покришки, черпаки тощо), так і велика кількість орнаментованого столового посуду, його поширення на всіх етапах розвитку трипільської культури, а також розпис (монохромний, біхромний та поліхромний) мінеральними фарбами білого, червоного, чорного кольорів.

До окремої групи належить посуд культового призначення (т. зв. біноклеподібні посудини, моделі житла, саней) та антропоморфна і зооморфна пластика, які містять багату інформацію про світогляд і духовну культуру трипільців, їхні культу, пов'язані зі способом життя землеробів. Так, антропоморфні глиняні вироби зазвичай передають образ жінки-матері – Великої богині родючості. Досить часто у глину, з якої виготовляли такі статуетки і фігурки, домішували зерна злаків. Інколи трапляються чоловічі фігурки. Прикметно, що в системі вірувань трипільців чоловік поставав лише одним із супутників Великої богині, поряд із биком, змією, собакою.

Зооморфні статуетки найчастіше зображують свиню та бика. Зображенням голови бика також часто орнаментували шийки кухонних посудин. Рідше трапляються статуетки птахів, ліплені моделі жител і транспортних засобів. На кераміці виявлено зображення знаків і символів, які вчені трактують як знакову систему.

На середньому етапі розвитку трипільської культури важливою суспільною ланкою стає *велика сім'я* (батьки та дорослі діти зі своїми сім'ями), що формувала окреме домогосподарство. За родом зберігалось виконання вищих владних функцій, насамперед захист території та регуляція землекористування. Племя на цьому етапі набуває певних потестарних функцій (управління), що супроводжуються формуванням постійних керівних органів. У випадку з поселеннями-гігантами, які налічували від 1 до 2–3 тис. будинків із населенням понад 5 тис. осіб, кожне з них могло бути суспільною організацією надплемінного рівня. Наявність на цьому етапі дво- трирівневої ієрархії поселень може свідчити про існування інституту вождівства.

Третій період трипільської культури позначений появою та наростанням кризи трипільського суспільства, яку вчені пов'язують з екстенсивним способом ведення господарства. Швидке виснаження землі без застосування сівозміни та добрив призвело до зниження ефективності землеробства. Населення зростало, а можливість забезпечення його їжею різко зменшувалася. За цих умов у господарській діяльності трипільських землеробських общин простежується орієнтація на скотарство як перспективнішу галузь. Наприкінці Трипілья частина землеробів освоїла степові простори Північного Причорномор'я, активно взаємодіючи зі степовим населенням.

Зміна господарської моделі спричинила зміни і в інших сферах життя трипільського населення: криза призвела до регресу і повернення до рівня початкового етапу розвитку культури. Зникло багато ознак, характерних для трипільської культури, зокрема спрощується житлобудівництво, зникають спіральномеандрова орнаментация і типові трипільські форми посуду. Натомість з'являється посуд, орнаментований відтисками шнура, поступово зникає пластика.

Як і в ранній період, трипільці знову зажили переважно невеликими общинами із 10–12 малих сімей, свідченням чого може бути переважання однокамерних жител.

Однак, поряд із цим, у пізньому Трипіллі продовжують існувати і виникають нові поселення-гіганти, зокрема Майданецьке площею 300 га, Тальянки (360 га) – найбільші енеолітичні поселення Європи. Так, Майданецьке поселення мало до 2-х тис. будівель, де могли проживати 6–10 тис. мешканців.

Відкриття трипільських поселень-гігантів на рубежі 1960–1970 рр. привернуло до них неабияку увагу вчених. Дехто, з огляду на розміри, трактував їх як найдавніші міста (протоміста) в Україні і навіть у світі. Проте визначальними ознаками міста є не розмір і кількість жителів, а військово-адміністративні, економічні й культурні функції щодо певної території (сільської округи). Наявність на території поселення адміністративних і культових споруд, резиденцій правителя, кварталів ремісників засвідчує міський характер способу його життя. Саме монументальні споруди, притаманні місту, наочно відрізняють його від поселень інших типів. Жодної із цих ознак на трипільських поселеннях не виявлено. До того ж кожне поселення існувало недовго – 50–70 років (термін життя двох-трьох поколінь). Екстенсивний спосіб господарювання трипільців призводив до того, що природні ресурси навколо поселень швидко вичерпувалися і його мешканці змушені були переселятися на нові незаймані місця. Залишаючи поселення, трипільці зазвичай спалювали їх. Нині проблема трипільських поселень-гігантів залишається остаточно не з'ясованою.

Занепад трипільської культури, окрім внутрішніх чинників, був зумовлений і зовнішніми причинами. Так, наприкінці енеоліту до Дніпра просуваються носії культури кулястих амфор, витісняючи трипільців. У цей час починаються міграційні процеси на півдні – населення степу рухається на північ та на схід. Переорієнтація господарської діяльності трипільців на скотарство, відповідно – докорінна перебудова способу їхнього життя, призвела до втрати їхніх культурних особливостей. Таким чином, у другій половині III тис. до н. е. під дією деструктивних

внутрішніх і несприятливих зовнішніх чинників трипільська культура припиняє своє існування.

Інший спосіб життя, відмінний від землеробських суспільств, мало населення степу. Безкрайні степові простори з багатими пасовищами забезпечували сприятливі умови для скотарства, яке стало провідною галуззю в господарстві населення степу та південної смуги лісостепу впродовж багатьох тисячоліть.

Утримання значної кількості худоби потребувало постійної зміни пасовищ. Це спонукало до високої мобільності населення, яке вважало степ величезним пасовищем для худоби. З огляду на це там формується своєрідний рухливо-осілий спосіб життя, визначений співвідношенням питомої ваги скотарства і землеробства. Провідна роль скотарства і пов'язані з ним переміщення зумовлювали своєрідність життя та побуту степовиків, їхню соціальну організацію, зміст і специфіку матеріальної та духовної культури.

У скотарів поширеним був *відгінний* спосіб утримання худоби, який передбачав випас худоби на пасовищах із ранньої весни до пізньої осені. Узимку її утримували на поселенні чи поблизу нього, випасаючи на зимових пасовищах. Коли поголів'я значно збільшувалося, а самі пасовища погіршувалися, то худобу переганяли з одного пасовища на інше (так званий *перегінний* спосіб), утримуючи її взимку в ярах, долинах річок, підгодовуючи кормами.

У південній смузі степів перевагу надавали вівчарству, у північній та в долині Дніпра – розведенню великої рогатої худоби, у лісостепу – конярству.

Умови степу з його ріками і заплавами дозволяли поєднувати скотарство з мисливством, рибальством, збиральництвом, а подекуди і з рільництвом, хоча воно було обмеженим. Разом із тим потреба в землеробських продуктах спонукала населення до осілости й заняття землеробством. Такі обставини сприяли появі осередків осілости, де можна було займатися виготовленням знарядь праці, предметів побуту, заготовляти корми, мати прихисток для себе й худоби взимку. Такі реалії життя енеолітичних скотарів демонструють пам'ятки *середньостогівської культури-історичної спільноти*, поширеної в лісостеповій і степо-